

Вольга ШУНЕЙКА

ЭКСПРЭСІЎНАЕ СЛОВА І КАНТЭКСТ

Адным з самых актуальных пытанняў сучаснай беларускай лінгвістыкі застаецца функцыяніраванне моўных адзінак у кантэксце. У беларускай лінгвістыцы гэтай праблемай займаюцца М. Абабурка [1], А. М. Багамолава [2], А. С. Васілеўская [4], Н. В. Гаўрош [6], М. Ц. Кавалёва [7], Н. П. Лобань [8] і іншыя, аднак разглядаюцца моўныя з’явы пераважна ў мове мастацкай літаратуры ці фальклору. Недастаткова пакуль што вывучана экспрэсіўная лексіка ў кантэксце газетных тэкстаў.

Для выражэння суб’ектыўнай ацэнкі ў мове газетнай публіцыстыкі выкарыстоўваюцца памяншальна-ласкальныя фарманты, паколькі “памяншальныя суфіксы могуць выражаць не толькі станоўчую, але і адмоўную ацэнку з рознымі экспрэсіўнымі адценнямі – знявагі, іроніі, пагарды, насмешкі і г. д.” [9, с. 113]. Вырашальную ролю ў вызначэнні адпаведнай ацэнкі пэўнай з’явы адыгрывае кантэкст, менавіта ад яго залежыць, якую афарбоўку (станоўчую ці адмоўную), якую нюансіроўку ў адценнях значэння набывае тая ці іншая лексема.

Так, назоўнікі з суфіксам *-к-* у адпаведным кантэксце маюць памяншальна-зневажальнае адценне: *Калі ж усё размыць... Ну, будуць выходзіць нізкапробныя кніжачкі, якія ўжо зараз дэвальвавалі літаратуру настолькі... Бярэш выдадзеную ў раённай друкарні брашурку – і яна, аказваецца, становіцца побач з творами Быкава, калі аўтару пашанцавала мець прозвішча на “Б”...* (Звязда, 25.05.2004); *Афразіяцкія мадэлькі ў блакітных джынсах на гіганцкіх каляровых фотаздымках проста знемагаюць ад зноў і смагі недзе ў сваёй тэхаскай глыбініцы і ўносяць своеасаблівы каларыт у сціплае чорна-белае жыццё беларускага грамадства* (Культура, 17 – 23.02.2001). І ў першым, і ў другім выдзеленых словах гэты фармант паказвае не на малы памер (не выяўляе колькасны паказчык), а на негатыўныя адносіны аўтара да зместу выказвання. Гэта падкрэсліваецца не толькі аднатыпнымі фармантамі, але і кантэкстам, бо менавіта кантэкст раскрывае пеяратаўную (адмоўную) афарбоўку названых лексем.

Назоўнікам з такім фармантам адпаведны (тут меліяратыўны) кантэкст надае памяншальна-ласкальнае ці толькі ласкальнае значэнне: *Нашы беларускія цаглінікі расмакавалі на будаўнічых пляцоўках у Санкт-Пецярбургу, Маскве, Смаленску, бо яны не толькі даступныя па цане, але і выгадна адрозніваюцца па якасці* (Віцебскі рабочы, 23.10.1999); *Вершы Івана Муравейкі – розныя, але заўсёды зразумелыя дзецям. У яго творах усё жывое: і кветкі, і дрэвы, і рэчка, і сонейка, і зоркі, і нават хмурынкі* (Настаўніцкая газета, 17.09.2002); *Вядома, я не стала пісаць у газетным артыкуле, на якія сродкі існавала тая сям’я, бо*

бабулін “прыдарожны” бізнес – хацінка яе стаяла на бойкай дарозе – быў з крымінальным адценнем: каб падняць дзяцей, жанчына гнала і прадавала самагонку (Звязда, 28.07.2005). Як бачым, выдзеленыя лексемы маюць станоўчую канатацыю, што надае такую ж афарбоўку ўсяму сказу.

Назоўнікі з суфіксамі *-ачк-* (*-очк-*) пры апісанні адмоўнай з’явы, непрыемнай сітуацыі набываюць іранічную, памяншальна-зневажальную афарбоўку: *“Купала?.. Знаем-знаем... “Я мужык-беларус, пан сахі і касы...” І – гэтка, ведаецца, усмешачка* (ЛіМ, 5.12.1997); *Трапяткая сябровачка доктара Антона ў выкананні Любові Мілінкевіч падаецца дасціпнай, упэўненай асобай, навучанай не адным тэатральным інстытутам (яна – актрыса), але і самім жыццём* (ЛіМ, 10.10.1997); *Раптам у спартзале з’яўляюцца дзве размаляваныя дамачкі з “надакучлівых”, якія, нягледзячы на канкрэтнасць сваіх паводзін, атрымалі назву “каля” – калялітаратурныя, калятэатральныя, яны ахутваюць мастака прытарнай увагай, націскаюць, разрываюць на сувеніры...* (Віцебскі рабочы, 22.05.1999); *Такая гаркавая праўда нашага тэлебачання. І няма сэнсу тлумачыць, што на ОРТ, на РТР, на НТВ і тэхнікі, і людзей, і нават якасці больш. А рэкламныя заставачкі робіць Грымаў, чалавек збоку* (ЛіМ, 14.02.1997). Можна заўважыць, што “на іранічна-неадабральную ці пагардлівую афарбоўку выказвання часцей указвае не толькі выкарыстанне назоўніка з памяншальным суфіксам, але і азначэнне да яго, сінтаксічная будова фразы, шырокі кантэкст выказвання” [5, с. 222].

У іншым кантэксце, у іншай моўнай сітуацыі назоўнікі з такімі суфіксамі выражаюць адценне значэння, уласцівае прамому значэнню гэтых фармантаў (памяншальна-ласкальнае ці толькі ласкальнае значэнне) [3, с. 269]: *– Бульбачка, гурочки, памідоры, яечня, любовое салыца – усё само прасілася ў рот* (ЛіМ, 5.09.1997). У гэтым сказе памяншальна-ласкальны суфікс *-ачк-* (*-очк-*) паказвае на адабральныя, нават ласкальныя адносіны да вясковай ежы, гародніны, якую вырасталі самі. Аналагічны моўны факт і ў наступным прыкладзе: *Для трэціх, і гэтых пераважная большасць, аўтамабіль – цягавіты і ратоўчы “конік”,*

без дапамогі якога не прывязеш **бульбачку, капус-тачку, бурачкі-агурочки** з чатырох-шасцісоткавых лецішчаў, якіх развялося гэтак жа шмат, як і аўтамабіляў (ці наадварот) (ЛіМ, 4.04.1997).

У газетных тэкстах назіраюцца выпадкі, калі адна і тая ж эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаваная адзінка ў залежнасці ад кантэксту можа змяняць адценне свайго стылістычнага значэння. Параўнаем два сказы: *Зацяганае і немусычнае слоўка* “эксклюзіўны”, *але ж, бадай, акурат яно трапна вызначае характар стасункаў творцы і выканаўцаў, для якіх кампазітар і рабіў гэтую канкрэтную мастацкую працу* (ЛіМ, 28.03.1997); *На тое і прыеўкі, каб даць волю трапнаму народнаму слоўку, смачнаму каламбуру, але пры гэтым, што прыемна, безгустоўшчыны ў сёлетніх выступленнях не было* (ЛіМ, 20.06.1997). Як бачым, у першым сказе лексема **слоўка** мае яркую неадабральную, а дакладней, іранічную афарбоўку, якая ствараецца ў тым ліку і пры дапамозе суфікса -к-, што далучаецца да стылістычна нейтральнага **слова**, і якая ўзмацняецца размоўным прыметнікам *зацяганае* і нейтральным прыметнікам *немусычнае*, ужытым з пераносным значэннем. У другім прыкладзе лексема **слоўка** мае станоўчае, ласкальнае адценне, што падкрэсліваецца супрацьпастаўленым яму размоўным словам **безгустоўшчына**, якое мае, на нашу думку, адценне неадабральнасці.

Пацверджанне таго, што вызначальную ролю ў выяўленні экспрэсіўных адценняў адыгрывае кантэкст, мы назіраем і ў наступных сказах: *Зала толькі аднойчы ажывілася – калі нерухомае парачка – спектакль у спектаклі – доўга буськалася над двухсэнсоўную песеньку* (ЛіМ, 15.05.1998); *Задоўга да з’яўлення ў тэлевізійнай фанавідэатэцы кліпаў яны здымалі так званыя “каляровыя песенькі” – з дапамогай школьных самадзейных калектываў інсцэніравалі папулярныя дзіцячыя песні* (Гродзенская праўда, 31.03.2003). У першым сказе ў адпаведным (пеяратыўным) слоўным акружэнні лексема **песенька** выяўляе іранічнае, нават зневажальнае стаўленне аўтара да дзеяння на сцэне, падкрэслівае гэтыя адносіны і размоўны дзеяслоў **буськаліся**, які мае адценне вульгарнасці. У іншым кантэксце слова **песенька** паказвае на станоўчыя, пяшчотныя адносіны да дзіцячых песень.

Такім чынам, прааналізаваўшы моўныя факты, мы бачым, што пры выяўленні стылістычных афарбовак слоў вызначальную ролю адыгрывае кантэкст, інакш кажучы, у розных кантэкстуальных умовах экспрэсіўна-эмацыянальна афарбаваныя словы набываюць разнастайныя, часам супрацьлеглыя стылявыя адценні – ад неадабральнага ці іранічнага да ласкальнага.

Менавіта кантэкст вызначае характар ацэнкі лексем з памяншальна-ласкальнымі фармантамі – негатыўны ці станоўчы. Нярэдка выпадкі, калі суфікс суб’ектыўнай ацэнкі надае лексемам адценне неадабральнасці, з’едлівай іроніі ў адпаведным кантэксце: *Іншая справа – заплаціўшы энную суму грошай, “за-*

Вольга Валянцінаўна Шунейка – выкладчык кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Закончыла Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка (1994) і аспірантуру пры ім (2006).

казаць” сабе пэўны тып дзіцяці, перачакаць ягонае лабараторнае сталенне і ў выніку атрымаць “гатовенькага”, абсалютна дарослага, нават выхаванага “наследніка” ці “наследніцу”, у залежнасці ад патрэбы (ЛіМ, 21.03.1997). На неадабрэнне ўказвае і пераносны сэнс слоў, якія аўтар бярэ ў двукоссе з мэтай узмацнення экспрэсіі.

Прыметнікі з фармантам **-еньк-** у залежнасці ад кантэксту выражаюць разнастайныя пеяратыўныя ацэнкі. У адпаведным моўным акружэнні прыметнік з такім суфіксам:

- узмацняе і выяўляе дадатковае адценне з’едлівай іроніі: *Не, унучак, давай мы з табою другую кніжачку возьмем, пра казу з казлянятамі. “Козлятушкі, ребятушкі, отопритесья, отомкнитесья...” Тыя, дурненькія, і адкрылі...* (ЛіМ, 9.01.1998); *Вельмі многа вучоных з Масквы, Ленінграда, Харкава спрабавала вырашыць гэтую праблему, але ўсе яны бераглі сваё здароўе і хутка з’язджалі дадому ў свае чысценькія лабараторыі* (Настаўніцкая газета, 24.09.2002);

- выражае асуджальнае, нават пагардлівае стаўленне да адпаведнай з’явы (у гэтым выпадку алкагалізму): *І гэта багаценькім алкаголікам падабаецца* (ЛіМ, 28.11.1997);

- узмацняе пераноснае значэнне лексем (тут **хліпкая** – “слабая, нетрывалая”), надаючы выказванню асуджальнае, нават зневажальнае адценне: *А менавіта ж у райцэнтрах найбольшы працэнт абывацеляў, у якіх, як пісаў нядаўна ў “ЛіМе” Леанід Лыч, найбольш хліпенькая нацыянальная самасвядомасць, і менавіта там найбольш зрусіфікаваная інтэлігенцыя* (ЛіМ, 9.10.1998). Аналагічны моўны факт мы назіраем і ў наступным сказе: *Вылез Тарэлкін (В. Рэдзька) – агідненькі, сліматый, плюгавы чалавечак без узросту, у чорным трыко, і абвясціў нам аб сваёй інтрызе з уяўнай смерцю* (ЛіМ, 21.03.1997). Суфікс **-еньк-** узмацняе семантыку адпаведнай лексемы (**агідны** – “які выклікае агіду; вельмі дрэнны, брыдка, гадкі” [ТСБЛМ, с. 29]) і ўражанне ад прачытанага.

Прыметнікі з суфіксам **-ечк-** выступаюць як слоўтаваральны варыянт да слоў з суфіксам **-усеньк-** (**-юсеньк-**) [3, с. 309]. У такіх прыметнікаў стылістычная афарбоўка таксама вызначаецца кантэкстам: *П’яніца яшчэ мае хоць нейкі маленечкі тыл для адступлення – каб ачوماцца, адумацца, узяць*

сябе ў рукі, паспрабаваць з дапамогай родных, блізкіх, сяброў выбавіцца з праклятай залежнасці (ЛіМ, 28.11.1997); Гадоў дзесяць таму, калі мой пантэон імёнаў беларускай паэзіі яшчэ толькі складаўся і мала хто вытрымліваў мой суб'ектыўны адбор, мне трапіў у рукі першы **таненечкі** зборнічак Міколы Купрэва "Непазбежнасць" выдання 1967 года (ЛіМ, 23.09.1997). Лексемы з такім суфіксам паказваюць гранічна малую ступень праяўлення прыметы: у першым сказе – гранічна малую магчымасць вызваліцца ад п'янства і, адпаведна, неадабральнае стаўленне да рэаліі, у другім – вельмі малы па таўшчыні памер зборніка і станоўчую аўтарскую ацэнку.

Для выражэння гранічна высокай ці гранічна нізкай меры якасці, як вядома, да формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў далучаецца прыстаўка **най-**, утвараючы форму, якая экспрэсіўна падкрэслівае меру якасці: *Падзеі ў Іраку паказалі, да якой духоўнай чэзласці могуць быць зведзены найвышэйшыя каштоўнасці* (Звязда, 25.05.2004). Тут найвышэйшая ступень паказвае не на параўнанне з іншымі прадметамі, а на самую высокую ступень якасці, гэта так званыя формы-элятывы: *Што б там ні пісалі сенсацыйнага рэспубліканскія газеты, якія б найцікавейшыя перадачы ні ішлі на цэнтральным тэлебачанні, людзі ў першую чаргу імкнуцца пачытаць сваю раёнку, паслухаць сваё мясцовае радыё* (Віцебскі рабочы, 23.01.1999); *Залатыя кроплі – гэта яго сапраўды найдаражэйшыя здабыткі, што на працягу свайго жыцця назбіраў Лявон Луцкевіч для беларусаў у гістарычным мінулым і сучаснасці Вільні* (ЛіМ, 25.09.1998); *Christie's застаецца найпапулярнейшым аўкцыённай домам, яго кліентамі былі члены каралеўскай сям'і Вялікабрытаніі* (Звязда, 13.09.2005). Значна большую ступень экспрэсіі выяўляе ўжыванне элятыва з памяншальна-ласкальным суфіксам. Такія формы рэдкасныя ў мове газет, можна адзначыць, што яны аўтарскія: *Ацэнка працы акцёраў для крытыка – справа вельмі адказная, бо найдрабнюткая адмоўная заўвага ўспрымаецца імі як вялікая абраза* (ЛіМ, 4.07.1997). Праз незвычайнасць формы аўтар дасягае найбольшага ўздзеяння на чытача, найбольшага ўплыву на яго эмоцыі, пачуцці.

Форма з пэўнай экспрэсіўнай афарбоўкай атрымліваецца пры ўтварэнні дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфікса **-ну-** [9, с. 138]. Гэта дзеясловы са значэннем 'адзінкаваасці, разоваасці дзеяння'. Ступень выразнасці такіх дзеясловаў, як і іх стылістычная афарбаванасць, вынікаюць з кантэксту і залежаць ад яго. Так, у наступных прыкладах лексемы з суфіксам **-ну-** выражаюць негатыўную ацэнку аўтара, што відаць па азначэнні **хціва** бліснулі (ад **хцівы** 'скупы, сквапны, карыслівы' [ТСБЛМ, с. 727]); ужытым побач з дзеясловам **вынікнулі** назоўніку **бабы** ('разм. жанчыны' [ТСБЛМ, с. 77]): *Калі я адносіла кніжку Валасевічу, у пакоі быў ягоны аднакурснік З-еў, хлопец тупаваты, нахрапісты, бяздушны. Ён амаль выхпаіў кніжку з рук Валасевіча і сказаў: "Так,*

так, Пушча... "І нека хціва бліснулі, забегалі яго вочы (ЛіМ, 4.04.1997); *Калі ж у Мінску з'явілася адзіная ў СНД незалежная жаночая кінавідэастудыя "Тацяна", адразу **вынікнулі** сумневы, сабраліся бабы і – ?* (ЛіМ, 6.02.1998).

У сказе *Кандыдаты на адказныя хлебныя пасады ў маштабах горада са скуру вылузваюцца, такія каленцы выкідваюць, пад столь падскокваюць, у ладкі пляскаюць – абы першым **прыхлопнуць** злашчаснае насякомае* (ЛіМ, 12.12.1997) відавочна, што словаформа **прыхлопнуць** мае афарбоўку іроніі, нават сарказму, якія стварае кантэкст. У наступным сказе дзеяслоў **кульнуць** афарбаваны станоўчымі адценнямі жартаўлівасці ці паблажлівай іроніі: *Самы шчыры сябра перад тым, як **кульнуць** чарку, ніколі не забывае пра аптымістычны заклік: "Не хварэць!"* (ЛіМ, 12.06.1998).

Ступень эмацыянальнай выразнасці, а таксама характар ацэнкі экспрэсіўнай лексікі, яе функцыя вызначаюцца кантэкстам і канкрэтызуюцца ў кантэксце. Словы з адпаведнымі фармантамі пад уплывам публіцыстычнага кантэксту набываюць тыя ці іншыя пераўтвораныя значэнні, стылістычную характарыстыку, лексічную спалучальнасць, і, такім чынам, макра- ці мікракантэкст вызначае, якую сэнсавую напоўненасць ці стылістычнае адценне набываюць гэтыя лексемы.

Спіс літаратуры

1. **Абабурка, М.** Культура беларускай мовы / М. Абабурка. – Мінск : Выш. школа, 1994. – 122 с.
2. **Багамолава, А. М.** Прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі і стылістычнай мадыфікацыі ў беларускіх народных песнях : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.02 / А. М. Багамолава. – Мінск, 1995. – 143 л.
3. **Беларуская граматыка** : у 2 ч. / Акад. навук БССР. Ін-т мовазн. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / рэд. : М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – 431 с.
4. **Васілеўская, А. С.** Функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне лексічных вобразных сродкаў у мастацкай прозе : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / А. С. Васілеўская. – Мінск, 2000. – 125 л.
5. **Виноградова, В. Н.** Стилистические средства словообразования / В. Н. Виноградова // Стилистические исследования : сб. ст. / Отв. ред. В. Д. Левин. – М. : Изд-во "Наука", 1972. – С. 175 – 244.
6. **Гаўрош, Н. В.** Аказіянальнае вобразнае азначэнне ў мастацкім тэксце / Н. В. Гаўрош // Слова. Вобраз. Кантэкст; пад рэд. дац. Н. В. Гаўрош. – Мінск, 1994. – С. 16 – 26.
7. **Кавалёва, М. Ц.** Метафара і кантэкст / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва // Моўныя адзінкі і кантэкст / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва і інш. – Мінск : Выш. школа, 1992. – С. 108 – 112.
8. **Лобань, Н. П.** Эмацыянальна-экспрэсіўныя дзеясловы ў мастацкім тэксце / Н. П. Лобань // Моўныя адзінкі ў кантэксце : зб. навук. арт. – Мінск : Выш. шк., 1991. – С. 84 – 93.
9. **Цікоцкі, М. Я.** Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 294 с.